

نقش عذر خواهی و بخشش در پایداری زندگی از دیدگاه آیات و روایات

پریوش کریمی^۱

^۱. طلبه ی سطح ۲، حوزه علمیه الزهرا (سلام الله علیها)، شهرستان لردگان

چکیده:

اسلام برای کاهش تنش‌ها همواره مسلمانان را به صلح و دوستی، پرهیز از کینه و دشمنی، حل کردن اختلافات با تکیه بر فضایل اخلاقی از جمله بخشش و عذرخواهی ترغیب نموده است. از آن جا که در فرهنگ اهل بیت(ع) عذرخواهی مومنان از پیامدهای زیانبار دنیوی و اخروی جلوگیری نموده و پذیرفتن عذر دیگران پرتویی از اخلاق خدا، گام نهادن جای پای پیامبران و اولیای خدا و بستر تکامل آدمی و موجب صلح و همدلی بین مردم و محبوبیت انسان نزد خدا دانسته شده است شناخت نقش عذرخواهی و بخشش در پایداری زندگی دارای اهمیت است. برای این اساس این مقاله به روش تحلیلی وبا فیش برداری از منابع کتابخانه ای وبا هدف تبیین اهمیت نقش عذرخواهی و بخشش در پایداری زندگی فردی و اجتماعی انجام شده است. محقق در این نوشتار، پس از بیان مفاهیم لغوی به نقش عذرخواهی درآموزه های وحیانی و اسلامی، فضیلت عذرخواهی و آداب آن، آثار عدم گذشت و بخشش، استثنای در عفو، کاربرد روش عفو در خانواده، نقش بخشش در فرد و اجتماع از نظر آیات و روایات پرداخته است.

کلیدواژه ها: نقش، عذرخواهی، بخشش، پایداری، زندگی

مقدمه:

مباحث اخلاقی از جمله موضوعاتی هستند که نقش کلیدی در زندگی بشر داشته و با زوایای مختلف حیات انسانی ارتباط مستقیم دارند. در عصر حاضر، با توجه به نحوه تعامل انسان ها با یکدیگر و درگیری هایی که در زندگی روزمره ی آن ها رخ می دهد، یکی از مباحث اخلاقی که بررسی آن می تواند از تنش های موجود در جامعه تا حد بسیاری بکاهد، موضوع عفو و بخشش بویژه در زندگی فردی و اجتماعی است.

از نظر اسلام، عذرخواهی و عذرپذیری امری بسیار پسندیده است. البته انسان نباید به گونه ای رفتار کند که نیازمند عذرخواهی باشد، ولی از آنجا که انسان دستخوش خطاست؛ از وی خواسته شده است که منش عذرخواهی را در خود ایجاد نماید و در وقت لزوم عذرخواهی کند. در نوشتار حاضر به بررسی اهمیت و نقش عذرخواهی و عذرپذیری می پردازیم.

ارزشمند ترین و جامع ترین منابعی که چگونگی و محدوده ی عفو و بخشش را برای ما روشن می سازند، آیات و روایات موجود در این زمینه می باشند. پس با بررسی آنها این موضوع روشن می شود و می توان راهکارهای بهتری ارائه داد. همچنین با آشکار شدن فضائل و آثار و برکات عفو و بخشش در اجتماع، افراد جامعه به بهره بردن از این صفت پسندیده ترغیب خواهند شد. اهداف اصلی این تحقیق عبارتند از: بیان حدود و شمول و آثار و برکات عفو در زندگی فردی و اجتماعی و همچنین بیان بسترها و راهکارهای مناسب برای تحصیل صفت عفو. ثمره ی علمی تحقیق پیش رو این است که با استفاده از آن میتوان مرز بین حوزه ی عفو و مدارا را از محدوده ی تساهل و تسامح ناروا باز شناخت. از سوی دیگر، دستیابی به مدارا و گذشت نیازمند تحقق زمینه های عقیدتی، اخلاقی و روانی در فرد و جامعه و بکارگیری راهکارهای مناسب است. در این میان، توجه به آثار مثبت این صفت، از مؤثرترین عوامل دستیابی به آن می باشد که همه ی این موارد در این تحقیق شرح داده شده اند.

از نظر کاربردی نیز عفو و بخشش از موضوعاتی است که منحصر به یک مؤسسه یا ارگان نمی باشد بلکه برای به وجود آمدن روابط صحیح و مسالمت آمیز بین افراد جامعه باید فرهنگ عفو و بخشش در تمام جامعه عملی شود. با توجه به اهمیت این موضوع و پرکاربرد بودنش در زندگی فردی و اجتماعی به نوشتن این پژوهش پرداختیم. اینکه انسان در زندگی اش اشتباهات و خطاها و حتی گناہانی را مرتکب می شود که ریشه در غفلت، نسیان، جهالت، سفاهت، غرور و مانند آنها دارد. از این رو، پوزش طلبی امری بسیار مطلوب و نیکو است، به شرط آنکه خاستگاه آن اخلاص و توبه و نیت عدم بازگشت به آن اشتباه و خطا و گناه باشد. پذیرش عذر دیگران نیز امری نیک و از مصادیق احسان و اکرام است. نویسنده در این مطلب با مراجعه به آموزه های اسلام به برخی از آداب و ابعاد اعتذار و عذر پرداخته است.

موضوع عفو و بخشش یکی از پر زوایه ترین موضوعات است و پرداختن به همه ی جوانب آن در گنجایش یک تحقیق نیست. برخی منابع مانند کتاب «گذشت عالی ترین کرامت انسانی» (ترجمه ی کتاب العفو، نوشته ی جعفر بیاتی، مترجم: حبیب روحانی) به طور اختصاصی به بررسی عفو پرداخته اند.

همچنین بخش هایی از کتاب های اخلاقی از قبیل: «قلب سلیم» (عبدالحسین دستغیب)، «اخلاق در قرآن» جلد ۳ و «زندگی در پرتوی اخلاق» (ناصر مکارم شیرازی)، زیبایی اخلاق (حسین انصاریان)، اخلاق (ترجمه کتاب الاخلاق، نوشته عبدالله شب بر، مترجم: محمد رضا جباران) و ... به بیان عفو و بخشش اختصاص داده شده است.

از جمله کتابهای حدیثی در این رابطه، می توان به کتابهایی چون «اصول کافی» (جلد ۲، باب العفو، نوشته محمد یعقوب کلینی)، «محجۃ البیضاء» (جلد ۵، باب فضیله العفو، نوشته ی محسن فیض کاشانی)، «جامع السعادات» (جلد ۱، باب العفو، نوشته ی محمد مهدی نراقی) و ... اشاره نمود. در حالی که در نوشته ی حاضر به بررسی نقش عذرخواهی و بخشش در پایداری زندگی فردی و اجتماعی پرداخته است. اینکه عفو از رفتارهای ارزشی بسیار مهم در زندگی فردی و اجتماعی انسان هاست؛ و انسان بوسیله آن می تواند ارزش و جایگاه واقعی خویش را بدست آورد، و بر هیجانات نفسانی منفی و وسوسه های شیطانی غلبه کند، و در نتیجه ارزش و کرامت انسانی را برای افراد جامعه حفظ کند.

مفهوم شناسی

الف. عفو: عفو در اصل به معنای صرف نظر کردن و رها نمودن است، از این رو، در مورد صرف نظر کردن از عقوبت گناه «عفاعنه» به کار می رود. از آن جا که رها کردن و بی توجهی به یک عبارت، موجب نابودی آن می شود، این واژه به معنی محو و نابودی نیز به کار رفته است. در مورد پشم و موی حیوان که بی توجهی و عدم پیرایش آن موجب تکثیر و افزایش آن می گردد عفو معنای تکثیر می دهد و به معنای نمو و افزایش نیز به کار رفته است. در عبارت قرآنی «حَتَّى غَفُوا و قَالُوا» به همین معناست. عفا به معنی خاک نیز آمده است. چنین معنایی از این جهت است که به خاک توجهی نمی شود.^۱

« عفو آن است که برای شخصی حقی از قبیل قصاص یا جریمه گرفتن ثابت شود و این شخص از حق خود بگذرد و از آن صرف نظر کند. »^۲

ب. عذر و اعتذار

ابن منظور در لسان العرب می نویسد: عذر دلیل و حجتی است که بدان پوزش و عذر خواسته می شود و جمع آن اعتذار است. گفته می شود فلانی معذرت خواهی کرد از دینی که بر گردن دارد. . . عذر هر چیزی است که به عنوان پوزش خواهی به کار گرفته می شود. معذرت اسم مصدر است و نتیجه عذرخواهی است.^۳ عذر در زبان فارسی به معنای پوزش و در اصطلاح، به دلیل و بهانه آوردن برای سرپیچی از امری، یا توجیه

^۱ . راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، المفردات فی غریب القرآن، ج ۲ ص ۲۳۴

^۲ . دهخدا، ۱۳۷۷، لغت نامه دهخدا، ج ۱۰، ص ۴۳۲

^۳ . ابن منظور، ۱۴۱۴، لسان العرب، ج ۱۲، ص ۵۴۵

خطا و گناه خود و اظهار اصلاح و توجیه نسبت به خطایا امر ناخوشایندی است که از انسان صادر شده به گونه ای که قبح و کراهت از آن برداشته شود.^۱ در قرآن ۶ بار واژه عذر و مشتقات آن در همین معنای اخیر به کار رفته است. به عنوان نمونه خداوند می فرماید: «وَإِذَا قَالَتْ أُمَةٌ مِنْهُمْ لِمَ تَعْطُونَ قَوْمًا اللَّهُ مَهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا قَالُوا مَعْذِرَةُ آلِي رَبِّكُمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ»^۲؛ و آنگاه که گروهی از ایشان گفتند: «برای چه قومی را که خدا هلاک کننده شان است، یا آنان را به عذابی سخت عذاب خواهد کرد، پند می دهید؟» گفتند: «تا معذرتی پیش پروردگارتان باشد و شاید که آنان پرهیزکاری و مراقبت کنند».

پس این معنای اصطلاحی که در فرهنگ نامه ها آمده است، تعریفی جامع نیست؛ زیرا با نگاهی به کاربرد واژه عذر در قرآن از جمله همین آیه معلوم می شود، عذر و پوزش خواهی تنها نسبت به اعمال نادرست خود نیست، بلکه عذرخواهی برای اعمال زشت دیگران، نیز از مصادیق عذرخواهی است؛ مگر آنکه گفته شود این مورد نیز از مصادیق عذرخواهی برای خود شخص است نه دیگران؛ زیرا یکی از وظایف هر مسلمانی امر به معروف و نهی از منکر است، پس اگر این کار را نکند باید مجازات شود چنانکه از آیه ۱۶۵ سوره اعراف معلوم می شود که تنها آمران به معروف و ناهیان منکر از عذاب الهی رستند و دیگرانی که گناه می کردند و یا آنانی که در قبال گناهکاران به وظیفه امر و نهی نمی پرداختند، از سوی خداوند مجازات و به بوزینه مسخ شدند. پس این نیز از مصادیق عذرخواهی است؛ زیرا آمران و ناهیان، با این کار خویش برای خودشان وسیله عذرتراشی مثبت فراهم آوردند

نقش عذر خواهی در آموزهای وحیانی و اسلامی

در فرهنگ اسلامی و در آئینه آیات و روایات بهترین شیوه در زندگی این است انسان مراقبت کند مرتکب معصیت نشود و به حقوق دیگران تجاوز نکند تا نیاز به عذر خواهی داشته باشد از همین رو در روایات آمده است: (رسول الله صلی الله علیه و آله) فرمود: «إِيَّاكَ وَ مَا تَعْتَذِرُ مِنْهُ؛ فَإِنَّ فِيهِ الشَّرَّكَ الْخَفِيَّ» زنهار از کاری که به سبب آن پوزش بخواهی؛ زیرا در این کار شرک پنهان، است»^۳ و نیز امام علی علیه السلام فرمود: «الاستِغْنَاءُ عَنِ الْعُذْرِ أَعَزُّ مِنَ الصَّدَقِ بِهِ» نیاز نیافتن به پوزش خواهی، عزت بخش تر از پوزش خواهی موجه است»^۴

ابن ابی الحدید می نویسد: این جمله به صورت «خیر من الصدق» نیز روایت شده و معنایش این است که کاری نکن که از آن پوزش بخواهی، هرچند عذرت درست و موجه باشد؛ زیرا کاری را نکنی بهتر و آبرومندتر است از این که کاری را بکنی و سپس پوزش بخواهی و لو صادق باشی.^۵

^۱. مصطفوی، ۱۳۶۰، التحقيق، ج ۸، ص ۷۰

^۲. سوره اعراف، آیه ۱۶۴.

^۳. محمدی ۱۳۷۹، مشکاة الانوار فی غرر الاخبار، ج ۱، ص ۲۸

^۴. نهج البلاغه الحکمة ۳۲۹

^۵. شرح نهج البلاغه، ۱۹ / ۲۴۱.

۳. بقای حکومت و دوام قدرت

یکی از راهکارهایی ارزشی که منجر به دوام و پایداری حکومت و قدرت است بکار بردن عفو و بخشش در حکومت و جامعه انسانی می باشد پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) نیز در حدیثی به این مطلب اشاره کرده است و می فرماید «عفو الملوک بقاء الملک» عفو و گذشت زمامدار سبب بقا حکومت^۱ است. چرا که از دشمنی ها و مخالفت ها می کاهد و بر دوستان و طرفداران می افزاید.^۳

۴. آرامش فرد و خانواده و جامعه

عفو و گذشت از دیگران پیش از اینکه به دیگری سود بخشد به خود عفو کننده سود می رساند، چرا که معلوم می کند تا چه اندازه در برابر مشکلات و ناملایمات اهل صبر و استقامت است^۴ و می تواند هیجانات نفسانی خویش را مدیریت و مهار کند و تقوای خویش را که نشانه انسانیت است به نمایش گذارد.^۵ و در اوج قدرت و توان از دیگری بگذرد و صفت الهی غفران و عفو در قدرت را در خود بیازماید.^۶

عمل به رفتار هنجاری چون عفو و گذشت موجب می شود تا انسان در نوعی آرامش خاص قرار گیرد که نمی توان آنرا از راهی دیگر کسب کرد؛ چشم پوشی، گذشت و عدم مقابله به مثل در برابر بدی ها و لغزش های اعضای خانواده و جامعه منجر به آرامش جان و سلامت روان می شود و افراد آن جامعه در محیطی سرشار از نشاط و تندرستی رشد پیدا می کنند رسول گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) در این زمینه می فرماید: عفو و گذشت سبب سلامت روح و آرامش جان و طول عمر افراد خواهد شد.^۷

سخنان تند و نیش دار و کردار بد، صفا و دوستی و محبت را از میان می برد و زمینه را برای رشد دیگر اختلاف ها، کدورت ها و نابسامانی ها فراهم می سازد. شیرینی، صفا و معنویت خانواده، در گرو بخشش ها و از خودگذشتگی هایی است که به وقوع می پیوندد و در سایه آن استحکام و تثبیت نظام خانواده به وجود می آید. از اشکال عفو و گذشت همان صلح و سازش است، چرا که صلح میان دو نفر نیازمند احسان و گذشت از سوی یکی است، زیرا بسیاری از درگیری ها و منازعات به سبب تجاوز عمدی و یا خطایی دیگری پدید می آید و اینجاست که صلح و سازش نیازمند احسان و عفو است. از این رو چنین عفو و گذشتی خیر

۱. حویزی، ۱۴۱۵؛ تفسیر نور الثقلین، ج ۴، ص ۲۱۰

۲. مجلسی، محمد باقر (۱۳۸۵ ق) بحار الانوار، ج ۷، ص ۱۶۸

۳. صدوق قمی، ۱۳۸۴؛ الخصال، ج ۴، ص ۳۸۱

۴. سوره نحل، آیه ۶۲۱

۵. آل عمران، آیات ۱۳۳ و ۴۳۱

۶. شوری، آیه ۳۴

۷. محمدی ری شهری، (۱۳۷۷)، میزان الحکمه، جلد ۸، ص ۳۸۳۶

دانسته شده است، چرا که جامعه نیازمند آن است که گذشت و عفو در آن نهادینه شود تا رنگ و روی آسایش و آرامش را به خود ببیند.^۱

هر شخصی باید با استعانت از خداوند و به کارگیری این فضیلت بزرگ در وجود خود، آن را به فعلیت برساند تا انسانها در کنار هم از زندگی آرام و جامعه ای سعادتمندانه برخوردار شوند.

۵. برخورداری از شیرینی عفو و لذت آن

در عفو لذتی است که در انتقام نیست. از زیبایی‌های بسیار مهم اخلاقی، چشمپوشی از ستم قابل گذشتی است که کسی از روی جهل و تعصب و کینه و خشم و حسادت و تنگ نظری به انسان روا داشته است. بی‌تردید هر انسانی در معرض کینه و خشم و تنگ نظری و حسد خویشان و آشنایان و دیگر مردمان است. اگر بخواهد انتقام بگیرد، زیان و ضررش از ستمی که دیده بیشتر است. زیرا باید گناهی مانند گناه ستم‌کنندگان انجام دهد تا آرام شود. ولی اگر گذشت کند، هم لذت برده و هم خشنودی خدای متعال را جلب کرده و هم به پاداش بزرگ دست یافته و هم از ضرر و زیان انتقام که محصول تلخ کینه و خشم است در امان مانده و به عزت نیز می‌رسد.

اینک با توجه به اثرات مثبت و فراوان عفو و بخشش، تردید و دودلی در عفو و گذشت و پذیرش عذر خطاکار منطقی نیست.^۲ از همین رو امام باقر (علیه السلام) فرموده‌اند: «الْندَامَةُ عَلَى الْعَفْوِ أَفْضَلُ وَ أَيْسَرُ مِنَ النَّدَامَةِ عَلَى الْعُقُوبَةِ!»؛ پشیمانی از عفو و گذشت بهتر از پشیمانی از عقوبت و انتقام است (جبران‌اش آسان‌تر است).^۳

۶. بهره‌مندی از برادری و تبدیل کینه و دشمنی به صلح و همدلی

پیامبر (صل الله علیه و آله و سلم) فرموده‌اند: «از یکدیگر گذشت کنید تا کینه‌های میان شما از بین برود.»^۴ همچنین امام علی (علیه السلام) فرموده‌اند: «عذر خواهی‌های مردم را بپذیر تا از برادری آنان بهره‌مند شوی و با روی گشاده دیدارشان کن تا کینه‌هایشان بمیرد»^۵

اگر بخواهیم حسادت‌ها و کینه‌ها را در جامعه کاهش دهیم باید اهل احسان و عفو از خطا و گناهان دیگر باشیم تا خطاکار را در گرو مهر و محبت خویش قرار دهیم.

۱. سوره نساء، آیه ۸۱

۲. رحیمی، سلیمانی، ۱۳۹۵؛ نقش عذرخواهی و بخشش در پایداری زندگی اجتماعی، شماره دوم، ص ۳۲

۳. کلینی، ۱۳۷۹؛ شرح اصول کافی، ج ۲، ص ۱۰۸

۴. متقی هندی، (۱۴۰۱) کنز العمال، ج ۳، ص ۲۹۴

۵. خوانساری، ۱۳۷۳، شرح غررالحکم و دررالحکم، ج ۲، ص ۲۱۵

نتیجه گیری:

از بررسی و مفهوم ارزشی عفو در آموزه های دینی می توان به نکات زیر دست یافت. عفو یکی از صفات جمالیه خداوند است و به معنای صرف نظر کردن از خطای دیگری و خودداری از مجازات و سرزنش خطاکار می باشد؛ از آنجا که اخلاقیات و صفات نیک انسانی، بازتابی از صفات پروردگاری است، و انسان به دلیل دارا بودن مقام خلیفه الهی بر روی زمین قابلیت آن را دارد که جامع جمیع اسماء الهی قرار گیرد. پس ظهور و نمود این رفتار ارزشی در انسان ارزشمند می باشد .

-عفو از رفتارهای ارزشی بسیار مهم در زندگی اجتماعی انسان هاست؛ و انسان بوسیله آن می تواند ارزش و جایگاه واقعی خویش را بدست آورد، و بر هیجانات نفسانی منفی و وسوسه های شیطانی غلبه کند، و در نتیجه ارزش و کرامت انسانی را برای افراد جامعه حفظ کند .

-منابع کسب عفو در افراد عبارت است از ایمان، اراده قوی، صبر و فضایل اخلاقی که با وجود چنین مواردی می توان عفو را در وجود خود درونی کرد و جامعه ای سالم و سرشار از آرامش را بوجود آورد.

-برخی از آثار و فواید رفتار ارزشی عفو در جامعه عبارتست از پرورش روح از قید خودخواهی و خودپرستی، جلوگیری از تسلسل ناهنجاری ها و کینه ها، عزت، صمیمیت و سرافرازی و ایجاد محیط سالم و مسالمت آمیز و در نتیجه کم شدن ناهنجاری های اجتماعی، عاطفی، همچون پرخاشگری، عصبانیت، بدبینی و نهایتاً آرامش فرد و اعضای جامعه. در رویکرد قرآن عفو و بخشش دارای سه مؤلفه ی شناختی، عاطفی و رفتاری می باشد جز شناختی آن، که شامل شناخت هدف خلقت و جز عاطفی آن شامل افزایش صمیمیت و سرافرازی و قرار گرفتن در شمار مومنان پرهیزکار و سرانجام جز رفتاری آن شامل تلاش برای تهذیب نفس دوری از سخنان تند و نیش دار و بخشش کسی که به انسان ظلم کرده است .

-از منظر دین اسلام عفو و بخشش دارای انواعی ست و ارزشمندترین و اصیل ترین آن، بخشش در هنگام قدرت و توانایی و در مسائلی که با حقوق دیگران و منافع فرد منافاتی نداشته باشد است.

فهرست منابع

*قرآن کریم

- (۱) ابن بابویه، (شیخ صدوق)، محمد بن علی، ۱۳۲۱، التوحید، قم، انتشارات جماعه المدرّسین.
- (۲) ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴، لسان العرب، ج ۱۲، دار صادر - بیروت
- (۳) ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، ۱۳۸۳، تحف العقول، ترجمه حسین اعلمی، تهران: نشر آفرند
- (۴) پاینده، ابوالقاسم، ۱۳۶۳، نهج الفصاحه، تهران: دنیای دانش
- (۵) حسنی همدانی، سید محمد حسین (۱۴۰۴) انوار درخشان، تحقیق محمد باقر بهبودی، تهران، کتابفروشی لطفی. ج ۴
- (۶) حویزی، عبد علی بن جمعه؛ تفسیر نور الثقلین، ج ۴، مصحح هاشم رسولی، قم، اسماعیلیان، ۱۴۱۵.
- (۷) خوانساری، جمال الدین محمد، ۱۳۷۳، شرح غررالحکم و دررالحکم، ج ۱-۷، تهران، انتشارات دانشگاه
- (۸) دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۳، لغتنامه دهخدا، ج ۱، چ ۱، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ روزنه
- (۹) دیلمی، حسن بن محمد؛ ۱۳۷۶، ترجمه ارشاد القلوب دیلمی، قم، ناصر.
- (۱۰) راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲، ترجمه مفردات الفاظ قرآن، ج ۳، چ ۴، المكتبة المرتضویه لاحیاء آثار الجعفریة، تهران
- (۱۱) شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، تصحیح: صبحی صالح، چاپ اول، قم: هجرت، ۱۴۱۴
- (۱۲) صدوق قمی، محمد بن علی؛ ۱۳۸۴، الخصال، ج ۱ و ۲، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دهم
- (۱۳) طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۷۴) تفسیر المیزان، محمد باقر موسوی، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه ی مدرسین حوزه
- (۱۴) طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲) مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو.
- (۱۵) طیب، سید عبدالحسین (۱۳۸۷) اطیب البیان فی تفسیر القرآن تهران، اسلام
- (۱۶) کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۷۹؛ شرح اصول کافی، تألیف محمد بن ابراهیم شیرازی، ج ۱۰، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- (۱۷) متقی، علی بن حسام الدین، و دمیاطی، محمود عمر، ۱۴۱۹-۱۹۹۸، کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال ۱۶۰ ج. بیروت - لبنان: دار الکتب العلمیة.
- (۱۸) مجلسی، محمد باقر (۱۳۸۵ ق) بحار الانوار، تهران، اسلامیة، ج ۷

- ۱۹) محمدی، عبدالله، طبرسی، علی بن حسن، و هوشمند، مهدی، ۱۳۷۹، مشکاة الانوار فی غرر الاخبار . ۱ ج. قم - ایران: دار الثقلین.
- ۲۰) محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۷)، میزان الحکمه، جلد ۸، تهران، بنگاه نشر و ترجمه.
- ۲۱) مصطفوی، حسن، ۱۳۶۰، التحقیق فی الکلمات القرآن، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ج ۸.
- ۲۲) مفید، محمد بن محمد، ۱۴۱۳، الاختصاص، تصحیح علی اکبر غفاری و محمود محمدی زرنندی، چاپ اول، قم: المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید
- ۲۳) مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴) تفسیر نمونه، تهران دارالکتب الاسلامیه.
- ۲۴) نراقی، احمد. (۱۳۸۶) معراج السعاده، قم انتشارات هجرت.

فهرست مقالات

- ۲۵) رحیمی، مرتضی، سلیمانی، سمیه ۱۳۹۵؛ نقش عذرخواهی و بخشش در پایداری زندگی/ اجتماعی، پژوهش‌های اخلاقی، شماره دوم
- ۲۶) پایگاه خبری بلاغ، «شرح و تفسیر هفت حقوق اجتماعی و اخلاقی در دعای سی و هشت صحیفه سجادیه، قسمت دوم»، ۱۴۰۰/۰۶/۱۰، کد خبر: ۱۶۴۰۴.